

Η ΠΟΙΗΤΙΚΗ ΤΟΥ ΤΟΠΙΟΥ

Πρακτικά Συνεδρίου
Α΄ Τόμος

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ /
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΓΕΝΙΚΗΣ ΚΑΙ
ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΟΛΟΓΙΑΣ

Η ΠΟΙΗΤΙΚΗ ΤΟΥ ΤΟΠΙΟΥ

Πρακτικά Συνεδρίου

Α΄ Τόμος

Πρακτικά Συνεδρίων του Τομέα Νεοελληνικών Ερευνών, αρ. 29.

© 2019, ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ

Λεωφ. Βασιλέως Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα

Τηλέφωνο: (+30) 210 7273554

Τηλεομοιοτυπία: (+30) 210 7273629

Ηλεκτρονική διεύθυνση: iie@eie.gr

© ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΓΕΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗΣ

ΓΡΑΜΜΑΤΟΛΟΓΙΑΣ

Κύπρου 74-76, 112 57 Αθήνα

Τηλέφωνο: (+30) 210 8657834

Τηλεομοιοτυπία: (+30) 210 8657834

Ηλεκτρονική διεύθυνση: grcomplitass@gmail.com

Διατίθεται επίσης από <https://history-bookstore.eie.gr>

ISBN 978-960-9538-85-5 [SET]

ISBN 978-960-9538-83-1 [Α' τόμου]

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ /
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ
ΕΡΕΥΝΩΝ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
ΓΕΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗΣ
ΓΡΑΜΜΑΤΟΛΟΓΙΑΣ

Η ΠΟΙΗΤΙΚΗ ΤΟΥ ΤΟΠΙΟΥ

Πρακτικά του Ε΄ Συνεδρίου της ΕΕΓΣΓ
σε συνεργασία με τον

Τομέα Νεοελληνικών Ερευνών – ΙΙΕ / ΕΙΕ

(Αθήνα, 19-22 Ιανουαρίου 2012, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών)

Επιμέλεια:

Ευριπίδης Γαραντούδης

Βίκυ Πάτσιου

Ουρανία Πολυκανδριώτη

Αθήνα 2019

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Α΄ Τόμος

Σημείωμα των επιμελητών	9
Για μια σύνοψη του Συνεδρίου	13
Πρόγραμμα του Συνεδρίου	17
Χαιρετισμός Τριαντάφυλλου ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗ	23
Έρη ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ	
Κώστας Στεργιόπουλος, <i>Τα τοπία του ήλιου και του φεγγαριού</i> (τιμητική ομιλία για το έργο του † Κ. Στεργιόπουλου, επίτιμου προέδρου της Ελληνικής Εταιρείας Γενικής και Συγκριτικής Γραμματολογίας)	27
† Ζ. Ι. ΣΙΑΦΛΕΚΗΣ	
Ο δυνατός κόσμος της αναπαράστασης του λογοτεχνικού τοπίου	43
Γιώργος ΞΗΡΟΠΑΪΔΗΣ	
Τόποι και τοπία του Ύψηλού: Kant, Friedrich, Kleist	63
Αικατερίνη ΔΟΥΚΑ-ΚΑΜΠΙΤΟΓΛΟΥ	
Το ελληνικό τοπίο στην ποίηση του Byron	85
Γιώργος ΒΑΡΣΟΣ	
Από το τοπίο στη γλώσσα: η μεταφραστική απορία του ομηρικού υψηλού	103
Κατερίνα ΚΑΡΑΚΑΣΗ	
Οι Κήποι του Διαφωτισμού ως ετεροτοπίες. Δύο παραδείγματα: Rousseau, <i>Julie ou la Nouvelle Héloïse</i> και Goethe, <i>Wahlverwandtschaften</i>	125
Νίκος ΜΑΥΡΕΛΟΣ	
«Φιλόκαλοι περιπατητές» και έμφυχη «εικών»: πόλη και «θεραπευμένη» φύση στον Ν. Μαυροκορδάτο και στον Μοντεσκιέ	143
Θόδωρος Ν. ΚΑΤΣΙΚΑΡΟΣ	
Η ποιητική του τοπίου στα έργα φιλελληνικής έμπνευσης Άγγλων, Γάλλων και Γερμανών λογοτεχνών	163

Αναστασία ΔΑΣΚΑΡΟΛΗ	
Τόπος πνεύματος – Τοπίο ενοράσεως. Ο Άθως στη γραμμα- τεία ξένων περιηγητών κατά το πρώτο ήμισυ του 19ου αιώνας	177
Ουρανία ΠΟΛΥΚΑΝΔΡΙΩΤΗ	
Τόποι μνήμης και φαντασιακή αναβίωση του αρχαίου τοπίου	195
Λάμπρος ΒΑΡΕΛΑΣ	
Αστικό και επαρχιακό τοπίο στην ελληνική ηθογραφία: από την αμφιταλάντευση στην επικράτηση του επαρχιακού	213
Άννα ΧΡΥΣΟΓΕΛΟΥ-ΚΑΤΣΗ	
Το εξωτικό ή αρκαδικό τοπίο του έρωτα. Το λυρικό ταξίδι προς την «ευδαίμονα χώρα» (ή από τον γερμανικό ρομαντι- σμό στον ελληνικό ρεαλισμό και από τον H. Heine στον Γ. Δροσίνη)	225
Βίκυ ΠΑΤΣΙΟΥ	
Το ηθογραφικό τοπίο στη λογοτεχνία και τη ζωγραφική: Γεώργιος Δροσίνης, Άγγελος Γιαλλινάς	245
Μιχαήλ ΠΑΣΧΑΛΗΣ	
Η Ζάκυνθος του Φώσκολου και η Λευκάδα του Σικελιανού: τεχνικές κατασκευής του γενέθλιου τόπου με δάνεια αρχαι- κά στοιχεία	263
Ελένη ΠΟΛΙΤΟΥ-ΜΑΡΜΑΡΙΝΟΥ	
Ποιητική του τοπίου ή τοπία με την ποιητική λογοτεχνικού γένους και ρεύματος; Αναπαραστάσεις τοπίων στην αφηγη- ματική πεζογραφία και τη λυρική ποίηση	289
Χριστίνα ΝΤΟΥΝΙΑ	
Μπωντλαίρ – Καρυωτάκης: συμβολικά και ρεαλιστικά τοπία της θάλασσας	307
Σταυρούλα Γ. ΤΣΟΥΠΡΟΥ	
Η καλλιτεχνική “ανιδιοτέλεια” στην «ποιητική του τοπίου»: ένα λογοτεχνικό κίνημα στις παρυφές ενός «φυσιολατρικού / επιστημονικού νατουραλισμού»	325
Βιογραφικά σημειώματα των συγγραφέων του Α΄ τόμου	347

ΟΥΡΑΝΙΑ ΠΟΛΥΚΑΝΔΡΙΩΤΗ

Τόποι μνήμης και φαντασιακή αναβίωση του αρχαίου τοπίου

Οι ερευνητικές εργασίες που έχουν πραγματοποιηθεί γύρω από τον περιηγητισμό και γενικότερα την πρόσληψη του χώρου¹ έχουν αναδείξει ένα πλήθος στοιχείων, που προέρχονται τόσο από τους ξένους περιηγητές στον ελληνικό χώρο όσο και από λογοτεχνικά κείμενα και αφορούν επισκέψεις σε αρχαίες ιερές τοποθεσίες. Η συγκεκριμένη αυτή μελέτη βασίζεται σε πρωτογενές υλικό που προέρχεται από ξενόγλωσσες περιηγητικές εκδόσεις για την Ελλάδα, αναφορικά με τις τοποθεσίες των Δελφών και της Ολυμπίας. Πρόκειται για ένα υλικό που στο μεγαλύτερο μέρος του τοποθετείται σε χρόνους προγενέστερους των ανασκαφών, όταν δηλαδή δεν είχαν ακόμα αποκαλυφθεί τα αρχαία μνημεία και όταν η φαντασιακή αναπαράσταση συνιστούσε τον μοναδικό δρόμο για την επιθυμητή αναβίωση του αρχαίου κόσμου. Μια φαντασιακή

1. Αναφέρω, για παράδειγμα, τα ερευνητικά προγράμματα του Ινστιτούτου Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών «Ξενόγλωσσα περιηγητικά κείμενα για τη Νοτιοανατολική Ευρώπη, Ανατολική Μεσόγειο, 15ος-19ος αι.», «Περιηγητισμός: Προσεγγίσεις του Ελληνικού χώρου, 15ος-19ος αι.» και *Αναζήτηση της εθνικής φυσιογνωμίας μέσα από ξενόγλωσσα κείμενα: Ερμηνείες και πολιτισμικές δεκτικότητες του νεότερου ελληνισμού (Μεταφράσεις, Περιηγητικά κείμενα, 19ος αι.)*, Πρόγραμμα Ενίσχυσης Ερευνητικού Δυναμικού (ΠΕΝΕΔ). Βλ. σχετικά *Περιηγητικά Θέματα. Υποδομή και Προσεγγίσεις, Τετράδια Εργασίας 17*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1993, όπου και ο κατάλογος της Βάσης Δεδομένων του ΙΝΕ: Ιόλη Βιγγπούλου, Ράνια Πολυκανδριώτη, «Περιηγητικά κείμενα για τη Νοτιοανατολική Ευρώπη και την Ανατολική Μεσόγειο, 15ος-19ος αι.», σ. 17-156. Η Βάση Δεδομένων («Ταξιδιωτική γραμματεία, 15ος-19ος αι.») έχει αναρτηθεί στην ιστοσελίδα του ΙΝΕ: *Πανδέκτης, Ψηφιακός Θησαυρός Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού*: <http://pandektis.ekt.gr/pandektis/>.

αναπαράσταση των αρχαίων χώρων που στηρίζεται στη συμβολοποίησή τους σε άμεση συνάρτηση με την πρόσληψη της αρχαιότητας στους νεότερους χρόνους, με τη διαδικασία αναβίωσής της και με τις σύνθετες διεργασίες συγκρότησης πολιτισμικής ταυτότητας στον δυτικοευρωπαϊκό κόσμο.

Et toi, que je contemple en ce moment, non pas dans le délire d'un songe, non pas à l'horizon fabuleux d'un poème, mais dans toute la pompe de ta majesté sauvage, élevant jusqu'aux nues ton front couronné de neige... Le plus humble de tes pèlerins pourrait-il, si près de toi, ne pas te saluer de ses chants? ... En te voyant aujourd'hui, quand je pense à tous ceux qui t'ont invoqué autrefois, je tremble et ne puis que fléchir le genou... Bien qu'Apollon n'habite plus sa grotte et que toi, jadis le séjour des Muses, tu ne sois plus que leur tombeau, un génie charmant habite encore tes retraites, se mêle au souffle du vent, se tait dans les cavernes et glisse d'un pied léger sur les eaux mélodieuses.

Με τα λόγια αυτά ο λόρδος Βύρων απευθύνεται στον Παρνασσό, το όρος της ποίησης, εκεί που βρίσκεται το ιερό του Απόλλωνα και η Κασταλία πηγή των Μουσών. Τους στίχους του μετέφρασε και αναφέρει στα 1887 ο πρέσβης της Γαλλίας στην Ελλάδα Paul Lefavre, σε ένα ιδιαίτερα λυρικό άρθρο του, με τίτλο «Un pèlerinage à Delphes», ένα προσκύνημα στους Δελφούς, που δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Revue des Deux Mondes* το 1889². Πρόκειται πράγματι για ένα προσκύνημα σε έναν χώρο ιερό, στον χώρο εκείνο που χωρίζει τον Lefavre από τον υπόλοιπο κόσμο, τον ανιερο και τον ασεβή, και τον εισάγει στην πατρίδα του μύθου και της αλληγορίας³. Το ταξίδι του Lefavre στους Δελφούς έγινε με οδηγό τον Πausανία και τον ταξιδιωτικό οδηγό των Γάλλων

2. Lord Byron, *Childe Harold's Pilgrimage*, I, 1x, 1xi. Μεταφέρεται στα γαλλικά από τον Paul Lefavre, «Un pèlerinage à Delphes», *Revue des Deux Mondes*, 92 (15.3.1889) 451. Για την επίσκεψη του Βύρωνα και άλλων περιηγητών στους Δελφούς, βλ. C. W. J. Eliot, «Lord Byron, Early Travelers, and the Monastery at Delphi», *American Journal of Archaeology*, τ. 71, αρ. 3 (Ιούλιος 1967) 283-291.

3. «Adieu donc au monde incrédule et profane! Et à toi patrie du mythe et de l'allégorie salut!»: Paul Lefavre, «Un pèlerinage à Delphes», ό.π., σ. 439.

Adolphe Joanne και Émile Isambert⁴, η γραπτή περιγραφή του όμως απέχει πολύ από μια συνήθη ταξιδιωτική αφήγηση. Αντ' αυτής παρακολουθούμε ένα ιερό προσκύνημα, μια διαδικασία μύησης στον κόσμο της αρχαιότητας. Ο αρχαίος κόσμος στο κείμενο του Lefainvre προσωποποιείται και πνευματοποιείται, αποκτά ψυχή, μια ψυχή όμως που, όπως δηλώνει ο ίδιος, καθόλου δεν καθρεφτίζει τα όσα διδάχθηκε από τους ακαδημαϊκούς του δασκάλους. Οι ακαδημαϊκοί θεσμοί είναι άλλωστε ανίκανοι να αποκαλύψουν τη βαθύτερη ουσία και αίσθηση του αρχαίου πολιτισμού. Έτσι, η κινητοποίηση των αισθήσεων είναι απαραίτητο να προστεθεί στις θησαυρισμένες γνώσεις προκειμένου το τοπίο που αντικρίξει ο ταξιδιώτης να αποκτήσει πληρότητα και να αποκαλύψει την ιερότητά του. Διαφορετικά η στάση του κάθε επισκέπτη θα είναι πάντα στάση ασέβειας απέναντι στους ιερούς χώρους. Με τα λόγια του αυτά ο Lefainvre στην ουσία περιγράφει τον τρόπο πρόσληψης του τοπίου από τους ταξιδιώτες και τον τρόπο αναπαράστασής του στα κείμενά τους. Η αντικειμενική περιγραφή, που συνιστά την κύρια σύμβαση γραφής και ανάγνωσης των περιηγητικών κειμένων, διαπλέκεται με τον αφηρημένο κόσμο της γνώσης, η νοητική εικόνα με τη ζωντανή εμπειρία, η συμβολική διάσταση της ιστορίας με την απτή πραγματικότητα.

Η γραπτή μαρτυρία του Πausανία, του πιο κοντινού χρονικά περιηγητή στον κόσμο της αρχαιότητας, βρίσκεται συχνά πίσω από τέτοιου τύπου κείμενα, που συναντούμε ήδη από τον 17^ο αιώνα και ύστερα⁵. Το

4. Adolphe Joanne και Émile Isambert, *Itinéraire descriptif, historique et archéologique de l'Orient*, Hachette, Paris 1861. Οι ταξιδιωτικοί οδηγοί Joanne των εκδόσεων Hachette, πρόγονοι των Guides Bleus, ήταν απαραίτητος εξοπλισμός κάθε ταξιδιώτη κατά τον 19^ο αιώνα. Βλ. σχετικά «Les guides-Joanne. Ancêtres des guides Bleus», in Pierre Nora (ed.), *Les Lieux de Mémoire*, Quarto Gallimard, Paris 1997, σ. 1035-1072 και Hélène Morlier, «Une série de prestige des guides Joanne: l'Itinéraire d'Orient», *Les guides de voyage: au fil du Rhin et ailleurs, Actes de la journée d'études du 19 mars 2004*, M. Breuillot, T. Beaufiles (eds.), Strasbourg 2005, σ. 17-41.

5. Για τον τρόπο με τον οποίο η αξία της Περιήγησης του Πausανία γινόταν αντιληπτή κατά τον 19^ο αιώνα, βλ. Harold N. Fowler, «Pausanias's Description of Greece», *American Journal of Archaeology*, τ. 2, αρ. 5 (Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1898) 357-366. Το κείμενο του Πausανία είναι δομημένο πάνω στο ίδιο το ταξίδι του, παρά το γεγονός ότι οι πληροφορίες προσωπικού περιεχομένου είναι λιγοστές. Το κείμενο δηλαδή παρακολουθεί την εξέλιξη του ταξιδιού και δεν είναι συνθετικό όπως η γεωγραφία του Στράβωνα που

κείμενο του Πausανία, επικεντρωμένο στους ιερούς χώρους της αρχαιότητας, την Ολυμπία, τους Δελφούς, την Ελευσίνα, την Αθήνα, συνέβαλε σημαντικά στο να καταστούν οι χώροι αυτοί χώροι συλλογικής μνήμης, με συμβολικές διαστάσεις και οικουμενικά ανθρωπιστικά μηνύματα⁶. Η συμβολή του συνίσταται στη λεπτομερή περιγραφή των χώρων αυτών, η οποία αφενός έδωσε διαστάσεις πραγματικότητας σε μια αφηρημένη γνώση και αφετέρου επέτρεψε την ιδιότυπη και ποικίλη αναπαραγωγή της πραγματικότητας αυτής έως τη σύγχρονή μας εποχή. Οι περιγραφές του διαβάζονται και ξαναδιαβάζονται, αναπαράγονται και αντιγράφονται, δημιουργώντας έτσι ένα πυκνό πλέγμα διακειμενικών σχέσεων, ένα ρεύμα από κείμενο σε κείμενο, όπου η αρχική πηγή δεν είναι πάντα ευκρινής ή άμεσα συνδεδεμένη με το τελικό αποτέλεσμα. Έτσι, πολύ πριν τις ανασκαφές και την αποκάλυψη των μνημείων, πριν δηλαδή η νοητική εικόνα της αρχαιότητας γίνει πραγματικότητα και ενσωματωθεί στο τοπίο, οι διασυνδέσεις των κειμένων μεταξύ τους δημιούργησαν μια αλυσίδα κειμενικών και φαντασιακών αναπαραστάσεων της πραγματικότητας αυτής, εν τέλει μια κεκτημένη γνώση που διαχέεται και φυσικά εμπλουτίζεται και από άλλες πηγές.

συγκροτείται πάνω στον χάρτη. Με αυτήν την έννοια, το ταξίδι του Πausανία στηρίζεται στην προσωπική εμπειρία όσο και στη γνώση. Η ανάγνωσή του διευκολύνεται συνεπώς από αυτή τη συγκεκριμένη δόμηση του κειμένου πάνω στην εμπειρία, που ανταποκρίνεται σε αντίστοιχες εμπειρίες, στοιχείο που ερμηνεύει την ευρεία χρήση του ακόμη και από περιηγητές των νεωτέρων χρόνων. Για μια ανάγνωση της περιήγησης του Πausανία ως διαδικασία διαμόρφωσης πολιτισμικής ταυτότητας, βλ. John Elsner, «Pausanias: A Greek Pilgrim in the Roman World», *Past and Present*, 135 (Μάιος 1992) 3-29. Ειδικά για τη σύγκριση Πausανία και Στράβωνα, βλ. στο ίδιο, σ. 11-12.

6. Το γεγονός ότι το κείμενο του Πausανία ήταν επικεντρωμένο στους ιερούς χώρους προσφέρει ένα επιπλέον κλειδί ερμηνείας για την απήχηση που είχε σε όσους το διάβασαν. Η ιερότητα του αρχαίου χώρου, πάντα σε συνδυασμό με το μυθολογικό στοιχείο, προσφέρει έναν τρόπο υπέρβασης της υλικής πραγματικότητας και συμβολοποίησης της. Οι νεώτεροι ταξιδιώτες, όπως ακριβώς και ο Πausανίας, μεταβλήθηκαν σε προσκυνητές, και έτσι από την αναπαράσταση της αρχαίας υλικής πραγματικότητας οδηγούνται στη συμβολική αναγωγή της σε ιερό χώρο. Σύμφωνα με τον Elsner, το κείμενο του Πausανία δεν είναι άλλωστε διόλου ένας κατάλογος μνημείων, αλλά μας προσφέρει πρόσβαση στον κόσμο του ιερού προσκυνήματος: John Elsner, «Pausanias: A Greek Pilgrim in the Roman World», ό.π., σ. 8.

Η πρόσληψη του κάθε τοπίου συνδέεται άρρηκτα με τη μνήμη και την πολιτισμική ταυτότητα, είναι δηλαδή πάντα πολιτισμικά και συμβολικά φορτισμένη. Όπως έγραψε και ο σημαντικός θεωρητικός του τοπίου Simon Schama, τα τοπία είναι πρώτα πολιτισμός και μετά είναι φύση⁷. Ο τρόπος με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε το τοπίο ορίζεται από πολιτισμικές συνιστώσες, που μεταλλάσσονται σε κάθε εποχή και εκφράζονται με διαφορετικούς τρόπους. Το τοπίο είναι δηλαδή μια νοητική κατασκευή που προβάλλεται στα στοιχεία της φύσης. Οι συνειρμικές ιδιότητές του γίνονται έτσι αναπόσπαστα τμήματα του ίδιου του τοπίου και συμβάλλουν στη δημιουργία μιας νέας μυθολογίας και μιας νέας συλλογικής μνήμης. Η μνήμη της αρχαιότητας υπήρξε πυλώνας της ευρωπαϊκής πολιτισμικής ταυτότητας από την εποχή της Αναγέννησης και αργότερα κατά τον 18ο και 19ο αιώνα, κατά την εποχή της άνθησης των φιλολογικών σπουδών και των αρχαιολογικών ανακαλύψεων. Η μνήμη της αρχαιότητας λειτουργεί συνεπώς στις συνειδήσεις ως μια κοινή παρακαταθήκη του δυτικοευρωπαϊκού πολιτισμού, δίχως εθνικά σύνορα, ως μια κοινή πατρίδα: «όλα με βύθιζαν σε μια ηδονική τρυφερότητα που νιώθουμε όταν ξαναβλέπουμε την πατρίδα μας ύστερα από μακρά απουσία» έγραφε, στα 1794 στους Δελφούς, ο Σικελός Saverio Scrofani⁸. Στο πλαίσιο της αναζήτησης της αρχαιότητας, το ταξίδι των ξένων περιηγητών στους Δελφούς και την Ολυμπία, ιδίως πριν από τις ανασκαφές, είναι ένα ιερό προσκύνημα σε τόπους μνήμης. Οι τόποι μνήμης εδώ νοούνται με τον τρόπο που τους όρισε ο Pierre Nora: ως σημεία δηλαδή στα οποία αποκρυσταλλώνεται μια συλλογική κληρονομιά και το συνεχές της Ιστορίας, ως δηλαδή, τις συμβολικές αναπαραστάσεις μιας κοινής, συλλογικής μνήμης⁹.

7. Simon Schama, *Landscape and Memory*, Fontana Press, Bath 1995, σ. 61.

8. «tout me plongeait dans cet attendrissement voluptueux qu'on éprouve en revoyant sa patrie après une longue absence»: Xavier Scrofani, *Voyage en Grèce, [...] Fait en 1794 et 1795*, traduit de l'Italien par J. F. C. Blanvillain, Treuttel και Würtz, Paris et Strasbourg 1801, v. 1, σ. 88.

9. Pierre Nora (ed.), *Les Lieux de Mémoire*, Quarto Gallimard, 3 τόμοι, Paris 1997 (1^ο έκδ. 7 τόμοι, 1984-1992). Βλ. επίσης, Pierre Nora, «Between memory and history: *Les lieux de mémoire*», *Representations*, no. 26, Special Issue: *Memory and Counter-Memory* (Spring, 1989), 7-24.

Στους Δελφούς, πριν από τις ανασκαφές δεν υπήρχε παρά ένα ασήμαντο μικρό χωριό και η Ολυμπία δεν ήταν παρά μια πεδιάδα-βοσκότοπος. Κοινό χαρακτηριστικό των δύο τόπων όμως είναι ότι είναι τόποι ιεροί, έχουν σημαντική ιστορία, πληθώρα μυθολογικών αναφορών και μια έντονη συμβολική διάσταση που παραπέμπει σε οικουμενικές και πανανθρώπινες αξίες, στην ενότητα και στη συμφιλίωση, όσο και στον πολιτισμό: στις τέχνες και τον αθλητισμό. Έτσι, μπορούμε να πούμε ότι οι δύο αυτοί τόποι συμπυκνώνουν μια συλλογική μνήμη, όχι μόνο των Ελλήνων, αλλά και όλων των Δυτικών που τους αναγνωρίζουν ως οικουμενικά σύμβολα πολιτισμικών αξιών και ως στοιχεία και της δικής τους πολιτισμικής παράδοσης. Δεν πρόκειται δηλαδή για τη θέαση και την περιγραφή τόπων ετερότητας, αλλά τόπων πολιτισμικής ταυτότητας. Για τον λόγο αυτό, στα δρομολόγια των ταξιδιωτών, τόσο οι Δελφοί όσο και η Ολυμπία, δεν αποτελούν τυχαίους σταθμούς, αλλά ειδικούς προορισμούς για τους οποίους αναγκάζονται μάλιστα να παρεκκλίνουν από τη συνήθη πορεία τους. Έτσι, οι ταξιδιώτες που επισκέπτονται τους χώρους αυτούς δεν είναι τυχαίοι περαστικοί. Πρόκειται για λόγιους και αρχαιογνώστες, ποιητές και συγγραφείς, που δεν αναζητούν μόνο να συλλέξουν ή να εντοπίσουν τα αρχαία ερείπια¹⁰, αλλά αποζητούν και να προσκυνήσουν τους ιερούς χώρους του πολιτισμικού τους ιδεώδους και των ανθρωπιστικών τους αξιών. «Δεν είμαι καθόλου ποιητής» έγραφε ο Saverio Scrofani, στα 1794 στους Δελφούς. «Δεν είμαι παρά ένας ενθουσιώδης που έρχεται από τόσο μακριά αναζητώντας ένα φλογερό πυρετό»¹¹.

Στα κείμενα των περιηγητών διακρίνουμε δύο τάσεις που συνυπάρχουν και αλληλοσυμπληρώνονται: από τη μια την ειδική, την πραγματογνωστική περιγραφή ή την αναζήτηση των αρχαίων μνημείων στο άδειο

10. Είναι γεγονός ότι στόχος πολλών ταξιδιωτών στον ελληνικό χώρο ήταν και η συλλογή αρχαιοτήτων. Βλ. σχετικά, C. Ph. Bracken, *Κυνηγοί αρχαιοτήτων στην Ελλάδα*, μτφρ. Λίζα Λάμπρου, Εκδοτικός οίκος Π. Δ. Γεωργίου και Υίοι Ο.Ε., Θεσσαλονίκη, χ.χ. (α' έκδ.: *Antiquities acquired*, David and Charles Ltd, Newton Abbot, London 1975). Βλ. επίσης, Γιώργος Τόλιας (επιμ.), *Ο Πυρετός των Μαρμάρων, Μαρτυρίες για την λεηλασία των ελληνικών μνημείων 1800-1820*, Ολκός, Αθήνα 1996.

11. «Je ne suis point poète, je ne suis qu'un enthousiaste qui vient de si loin chercher une fièvre inflammatoire»: Xavier Scrofani, *Voyage en Grèce*, ό.π., σ. 83.

τοπίο με βάση τις πληροφορίες που παραδίδουν τα αρχαία κείμενα και κυρίως ο Πausanias. Από την άλλη όμως, διακρίνουμε μια τάση προς τον λυρισμό, με έκδηλα ρομαντικά, ονειρικά και φαντασιακά στοιχεία¹². Ο λυρισμός των κειμένων αυτών, η ενεργοποίηση της υποκειμενικής οπτικής, η συγκινησιακή φόρτιση, η έκφραση μιας φαντασιακής, σαφώς πολιτισμικής και πάνω απ' όλα βιωματικής πρόσληψης του τοπίου, οι συμβολικές συνιστώσες, καθώς και η αντίστοιχη επιμέλεια της γραφής, μας οδηγούν στο να θεωρήσουμε ότι τα κείμενα αυτά βρίσκονται στο μεταίχμιο της λογοτεχνίας, μεταξύ δηλαδή της πιστής περιγραφής και της φαντασιακής αναπαράστασης ενός τοπίου που δεν είναι πια μόνο υπαρκτό, αλλά γίνεται και ιδεατό.

Ο λόγος των περιηγητών για τους Δελφούς και την Ολυμπία, από τον 17^ο αιώνα και μετά, αφορμάται σαφώς από τη συμβολική διάσταση των χώρων αυτών έτσι όπως έχει διαμορφωθεί από την ακαδημαϊκή γνώση και από τα πολιτισμικά ζητούμενα της κάθε εποχής. Ιδιαίτερα σε χρόνους που προηγήθηκαν των ανασκαφών, η ακαδημαϊκή γνώση, η οραματική διάθεση και η δημιουργική φαντασία γεμίζουν το άδειο αλλά πάντα υποβλητικό τοπίο με τα μνημεία του παρελθόντος και αναβιώνουν την αρχαιότητα σε ένα πνεύμα προσδοκίας, νοσταλγίας, αλλά και διάψευσης.

Ήδη από τα μέσα του 17ου αιώνα, ο Jacob Spon αντικρίζοντας τους Δελφούς μεταφέρεται με τη φαντασία του στα χρόνια του Απόλλωνα, αναπνέει τον ίδιο καθαρό αέρα που ανέπνεαν και οι Μούσες και γίνεται αυθόρμητος λαϊκός στιχουργός. «*Dos mou na zis ena condigli / Na grapso mian tragodian / Diati irthamen eis to vouni / Orou mousais econepsan*»¹³. Η φαντασία του Spon και των άλλων ταξιδιωτών είχε

12. Οι δύο αυτές διαστάσεις των κειμένων αντανακλούν, ιδίως από τον 18ο αιώνα και μετά, τη διάσταση ανάμεσα στην επίδραση της κλασικής φιλολογίας και της αρχαιολογίας. Η φιλολογική / λογοτεχνική αναπαράσταση έρχεται σε αντίθεση ή και συμπληρώνεται από την επιστημονική τεκμηρίωση των αρχαιολογικών ευρημάτων. Βλ. σχετικά το συλλογικό έργο: *Rêver l'archéologie au XIXe siècle. De la science à l'imaginaire*, textes réunis et présentés par Éric Perrin-Saminadayar, Publications de l'Université de Saint-Étienne, 2001.

13. «*L'air épuré de ces quartiers-là, & l'imagination qu'on peut avoir, étant si proche de l'ancien séjour d'Apollon & des Muses, d'en être soudain inspiré, m'enfla d'abord la veine, & je fis deux couplets de chanson en Grec vulgaire que je ne sçavois*

φυσικά πλούσιο υλικό για να τροφοδοτηθεί. Και αυτό το υλικό δεν προέρχεται μόνο από τις περιγραφές του Πausανία. Η μακρά παράδοση του Παρνασσού στη δυτικοευρωπαϊκή σκέψη ως όρους των Μουσών και της ποίησης είχε διοχετευθεί και στη ζωγραφική με αρχαιοπρεπή στοιχεία, από την εποχή της Αναγέννησης και ύστερα.

Έναν αιώνα αργότερα από τον Jacob Spon, στα 1765, είναι γνωστή η ανάγνωση του Πausανία που κάνει στους Δελφούς ο Richard Chandler. Στον αιώνα του ορθολογισμού, ο Chandler ταλαντεύεται ανάμεσα στις αρχαιοδιφικές του εξερευνήσεις και την ιερότητα του χώρου. Ο Chandler υποκαθιστά την περιγραφή του άδειου τοπίου με τις πληροφορίες που του προσφέρει ο Πausανίας και προχωρά σε μια λεπτομερή αναπαράσταση του αρχαίου χώρου, έτσι όπως θα έπρεπε κάποτε να υπήρξε. Η περιγραφή του Πausανία συγκρίνεται με τη δική του, έτσι ώστε η έμμεση αναφορά να δηλώνεται μόνο από τον παρελθοντικό χρόνο των ρημάτων¹⁴. Παράλληλα όμως με την απρόσωπη και λεπτομερή περιγραφή της αρχαίας τοποθεσίας, το τοπίο υποβάλλει τον περιηγητή όσο και η αίγλη του αρχαίου θεού¹⁵, ή με άλλα λόγια η ιερότητα του αρχαίου χώρου

encore qu'à demi. [...] *Dos mou na zis ena condigli / Na graspo mian tragedian / Dia ti irthamen eis to vouni / Orou mousais econepsan. C'est-à-dire: Donnez-moy de grace une plume, / Que je compose une chanson, / Puisque nous avons la fortune / De voir la maison d'Apollon*»: Jacob Spon, *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant, Fait és années 1675 & 1676*, Lyon 1678, v. 2, σ. 55-56.

14. «Pausanias has described it. Near the entrance from Schifte was a temple in ruins; with one empty. A third contained a few images of Roman emperors. Beyond these was the temple of Minerva styled Pronaea, because after it was the principal temple, that of Apollo. There the god interposed to repel the Persians. By the temple of Minerva was the portion of Phylacus, an heroum or monument. His spectre, it was believed, had appeared to the Persians and to the Gauls, in armour, huge and tall. A court of the Gymnasium was said to have been the birthplace of the wild fow, which wounded Ulysses. Turning from it to the left and going down not more than three stadia. Less than half a mile, you came to the stream of Pleistus. Proceeding up to the temple of Apollo, on the right hand was the water of Castalia, sweet to drink. The houses, with the sacred inclosure of the temple, which overlooked the city, stood on an acclivity»: Richard Chandler, *Travels in Greece: or, an account of a tour made at the expense of the Society of Dilettanti*, Dublin 1776, σ. 276-277.

15. «The natural strength of the place excited admiration as much as the majesty of the god»: Richard Chandler, *Travels in Greece*, ό.π., σ. 276.

έτσι όπως έχει διαμορφωθεί και επιβιώσει ανά τους αιώνες με όχημα τη φιλολογική γνώση δεν παύει να αποτελεί το φίλτρο πρόσληψης του σύγχρονου τοπίου. Η αναβίωση θα ολοκληρωθεί βέβαια λίγα χρόνια αργότερα, στα 1788, όταν ο Abbé Barthélemy ταξιδεύει τον Ανάχαρσι στους Δελφούς και την Ολυμπία¹⁶ με οδηγό και πάλι τις περιγραφές του Πασανία και θα τροφοδοτήσει έτσι κι αυτός με τη σειρά του το συλλογικό φαντασιακό και την πρόσληψη του τοπίου από τους μεταγενέστερους αρχαιόφιλους ταξιδιώτες.

«Τι όνομα είναι αυτό που μόλις ξεστόμισα», γράφει με δέος ο Rouquerville για την Ολυμπία¹⁷ και δηλώνει ότι λίγα θα είχε να προσθέσει μπροστά στα όσα έχουν γράψει για τον ιερό αυτό τόπο, τον αφιερωμένο στις τέχνες και στα αγωνίσματα, παλαιότεροι και νεώτεροι συγγραφείς και κυρίως εκείνος που έγραψε το ταξίδι του Ανάχαρσι. Ο χώρος της Ολυμπίας για τον Rouquerville είναι μάρτυρας της πιο όμορφης γιορτής που φώτισε ποτέ ο ήλιος πάνω στη γη, αλλά η περιγραφή των αγώνων ανήκει στην ποίηση και κανείς δεν μπορεί να το κάνει αυτό καλύτερα από τον Abbé Barthélemy. Η πιστή περιγραφή της σημερινής τοπογραφίας, με την οποία καταπιάνεται ο Rouquerville, δεν έχει άλλο στόχο από το να αντιπαραθέσει για τους φιλεπιστήμονες ταξιδιώτες τις μαρτυρίες της αρχαίας ιστορίας με τη σύγχρονη κατάσταση του τόπου. Το τοπίο συνεπώς για τον Rouquerville αποβαίνει η πύλη επικοινωνίας του παρόντος με το παρελθόν¹⁸.

16. Jean-Jacques Barthélemy (abbé), *Voyage du jeune Anacharsis en Grèce, dans le milieu du quatrième siècle avant l'ère vulgaire*, de Bure aîné, Paris 1788, 4 τόμοι.

17. F.-C.-H.-L. Pouqueville, *Voyage en Morée, à Constantinople, en Albanie, et dans plusieurs autres parties de l'Empire Othoman, pendant les années 1798, 1799, 1800 et 1801. Comprenant la description de ces pays, leurs productions, les mœurs, les usages, les maladies et le commerce*, Gabon, Paris 1805, v. 1, σ. 123.

18. «Mais je dois omettre la mémoire des temps héroïques, et me garde[r] de retracer ici ces jeux solennels dont tous les écrivains de l'antiquité et les modernes, ont parlé avec tant d'enthousiasme. Ma main timide n'ajouterait rien aux descriptions que nous en avons, et sur-tout à celles qu'en a faites, de nos jours, le savant auteur du voyage d'*Anacharsis*. Laissant donc de côté la partie poétique des jeux d'Olympie, je me bornerai à tracer la topographie des lieux, afin que les voyageurs, conduits par l'amour de la science dans ces champs témoins des plus belles fêtes que le soleil ait éclairées sur la terre, puissent confronter les témoignages de l'histoire ancienne avec la situation actuelle des mêmes lieux»: F.-C.-H.-L. Pouqueville, *Voyage en Morée*, 6.π., v. 1, σ. 124.

«Η αλήθεια έμοιαζε να εναρμονίζεται με τη φαντασία»¹⁹ έγραφε ο Ιταλός Saverio Scrofani μπροστά στο έρημο τοπίο της Ολυμπίας, αποδίδοντας έτσι με ακρίβεια τον τρόπο με τον οποίο εκείνος και άλλοι ταξιδιώτες αντικρίζουν τον χώρο. Παραδομένος στη φαντασία του, ο Scrofani αναβιώνει το αρχαίο σκηνικό: στα μάτια του το στάδιο και οι ναοί βρίσκουν τη θέση τους στο έρημο τοπίο, όπως και οι θεατές των αγώνων που συρρέουν κατά πλήθη. Με θρησκευτικό δέος ο επισκέπτης παρασύρεται από το πλήθος, παρακολουθεί τα αγωνίσματα, τον συνεπαίρνει η ομοφυχία, το ενωτικό πνεύμα και η ευγενής άμιλλα. Αισθάνεται ότι βρίσκεται στο γεωγραφικό εκείνο σημείο που συμπυκνώνει το αρχαιοελληνικό πνεύμα και συνδέει το ανθρώπινο γένος.

Ο χώρος εικονοποιείται και ζωντανεύει με σκηνές από το παρελθόν, το βλέμμα υποκαθιστά τη γραφή, και το παρόν της ανάγνωσης μεταφέρεται στο παρόν της περιγραφής: ο περιηγητής επικαλείται συνεχώς το βλέμμα του αναγνώστη προκειμένου να αντικρίσει και εκείνος μαζί του τον Θεμιστοκλή ή τον Σωκράτη που εισέρχονται στον χώρο των αγώνων κάτω από τις επευφημίες του πλήθους, έναν αθλητή, νικητή στον αγώνα δρόμου, που προσεύχεται περιτριγυρισμένος από θεατές ενώ προηγούνται οι μουσικοί τραγουδώντας παιάνες που θυμίζουν όμως στίχους του Πιέτρο Ματαστάζιο. Η σύζευξη του αρχαίου ελληνικού και του δυτικού πολιτισμού είναι σαφώς παρούσα στην περιγραφή του λίαν ευφάνταστου Scrofani, ενώ η πιστή αποτύπωση της σύγχρονης πραγματικότητας –απαρέγκλιτος κανόνας κάθε περιηγητικής αφήγησης και απόλυτη συνθήκη για την πρόσληψή της από τον αναγνώστη– τελικά ταυτίζεται με την καθαρά μυθοπλασιακή αναβίωση του παρελθόντος, η περιγραφή του τοπίου ταυτίζεται με τη φαντασιακή αναβίωση της Ιστορίας και της κεκτημένης γνώσης. Τα περιηγητικά κείμενα, άλλωστε, συχνά συμπληρώνουν την εξωτερική περιγραφή με τη φαντασία που απορρέει από την ιστορική γνώση και έτσι, αφενός θέτουν αναπόδραστα το ζήτημα του ορισμού της ίδιας της λογοτεχνίας, αφετέρου όμως δηλώνουν τον

19. «La vérité semblait s'accorder avec l'imagination, et dans cette petite vallée je croyais reconnaître la forme et la longueur du Stade. Que fallait-il de plus pour me transporter, en idée, aux anciens jeux olympiques?»: Xavier Scrofani, *Voyage en Grèce*, ό.π., τ. 1, σ. 63.

τρόπο με τον οποίο η παιδεία και η κεκτημένη γνώση διαμορφώνουν ή και αλλοιώνουν την πρόσληψη της πραγματικότητας²⁰.

Στο ίδιο ακριβώς πλαίσιο κινείται και ο Αμερικανός Rufus Anderson: «Κανείς δεν θα έχτιζε το σπίτι του σε αυτήν εδώ την έρημη πεδιάδα» έγραφε στα 1830, στην Ολυμπία. Το τοπίο μπροστά του δεν υπάρχει παρά ως κενός χώρος που δεν μπορεί παρά να δείξει την ολοκληρωτική αλλαγή από την αρχαιότητα και το τελεσίδικο της ιστορικής εξέλιξης. Η μνήμη και η περιγραφή του εξαφανισμένου κατοικημένου χώρου, με τις στοές, τις σκιερές αλέες και τις συστάδες των δέντρων, με τα μεγαλειώδη κτίσματα που στόλιζαν την πεδιάδα, με τα πλήθη που συγκεντρώνονταν για τους αγώνες, η φαντασιακή δηλαδή αναπαράσταση του παρελθόντος είναι για τον Anderson ο μοναδικός τρόπος περιγραφής του σύγχρονου τοπίου, του έρημου βοσκότοπου στην πεδιάδα της Ολυμπίας²¹.

Στις αρχές του 20ού αιώνα, και ενώ τα αρχαία μνημεία έχουν ήδη αποκαλυφθεί, ο ζωγράφος Émile Gaudissart, συνεχίζει την παράδοση και μπροστά στο δελφικό τοπίο που ξεδιπλώνεται με μεγαλειώδη ομορφιά στο γύρισμα του βουνού, αναπλάθει το αντίστοιχο θέαμα που αντίκριζαν οι προσκυνητές της αρχαιότητας: βλέπει μαρμάρινους ναούς

20. Βλ. σχετικά, Adrien Pasquali, *Le tour des horizons. Critique et récits de voyage*, Klincksieck, Paris 1994. Για το ταξίδι στην Ανατολή την εποχή του ρομαντισμού, βλ. Sarga Moussa, *La relation orientale. Enquête sur la communication dans les récits de voyage en Orient (1811-1861)*, Klincksieck, Paris 1995.

21. «While looking over this deserted plain –for no man thinks it worthwhile to erect his dwelling there- I could not but compare its present condition with that of ancient times. How changed! Splendid porticoes and shaded walks and groves crowned all these heights, and magnificent structures adorned the plain. And during the games, what crowds, what bustle, what busy preparation what anxiety, fear and hope; what disappointment and grief; what exaltation and triumph; what glory was won, what shouts echoed, among these hills! Here the human body and the human mind put forth their highest powers, and here an influence was exerted upon the Grecian communities, which will never be exerted here again, but which must have been immense during a period of more than a thousand years»: *Observations upon Peloponnesus and Greek islands made in 1829*, by Rufus Anderson, one of the Secretaries of the American Board of Commissioners for foreign Missions, Crocker and Brewster, Boston – Jonathan Leavitt, New York 1830, σ. 102.

και παλάτια, κολόνες με περίτεχνα αετώματα και χίμαιρες, θησαυρούς, τον τρίποδα της Πυθίας, τα λουτρά, τις βαθμίδες του θεάτρου, χιλιάδες αγάλματα και μια ζώη πολύβουη σε μια πόλη που φαντάζει υπερμεγέθους και βρίσκεται σε διαρκή κίνηση²². Το μοτίβο της κρυμμένης ιερής πόλης στο βουνό, σαν παράδεισος σε μια γήινη αποκάλυψη, το κατώφλι του μύθου και της αλληγορίας για το οποίο μιλούσε ο Lefainvre, είναι μια από τις συμβολικές λειτουργίες του βουνού σε προφορικές και γραπτές παραδόσεις²³ και απηχεί ακόμη και τις περιγραφές του Αγίου Όρους ή του όρους των Ελαιών. «Delphes! J'allais dire Jérusalem...», γράφει ο Lefainvre, και συνεχίζει: «ο Ομφαλός, η θείκη πέτρα που έπεσε από τον Όλυμπο, και που στη μέση του ιερού σημάδευε το κέντρο του παλαιού κόσμου, πού να την φάξουμε; Όμως δεν είναι πια εδώ το κέντρο του σύμπαντος. Είναι παντού»²⁴.

22. «Après une assez longue ascension, on arrive enfin au village de Kastrie; encore quelques minutes et derrière une croupe de la montagne, tout-à-coup le panorama de Delphes se déploie. Quel coup de théâtre! Le site est d'une beauté terrible et grandiose! [...] C'est dans cet endroit merveilleusement choisi que les prêtres d'Apollon avaient fait construire leur temple et installé la Pythie. Lorsqu'au détour du chemin, les pèlerins de l'antiquité, venus de tous les coins du monde grec, apercevaient tout-à-coup, après dix jours de voyage, cette ville immense, étagée en terrasses, et d'un seul coup d'œil envisageaient tous ces temples de marbre, ces palais, ces colonnes formidables surmontées de groupes sculptés ou de chimères, ces trésors, le trépied, les bains immenses, les hauts gradins du théâtre, les portiques, les milliers de statues, et la vie grouillante d'une ville constamment en activité, l'impression devait être puissante, et l'imagination, déjà préparée par les récits rapportés et les fatigues d'une longue route, était dès lors toute prête à accepter aveuglement et à interpréter les plus obscures divagations de la pauvre Pythie»: E. Gaudissart, «Impressions de Grèce», conférence faite à la Société de Géographie, le 24 avril 1908, σ. 422.

23. Για μια επισκόπηση της βιβλιογραφίας σχετικά με τα βουνά και των ποικίλων επιστημονικών κατευθύνσεων της βλ. David Smethurst, «Mountain Geography», *Geographical Review*, τ. 90, αρ. 1 (Ιανουάριος 2000) 35-56. Για την πρόσληψη του τοπίου, και ειδικά του ορεινού, ως διαμορφωτικού παράγοντα του πολιτισμικού τοπίου στην αρχαία Ελλάδα, βλ. Richard Buxton, «Imaginary Greek Mountains», *The Journal of Hellenic Studies*, 112 (1992) 1-15 και Simon Schama, *Landscape and Memory*, ό.π., σ. 404-446.

24. Paul Lefainvre, «Un pèlerinage à Delphes», ό.π., σ. 450, 453: «Et l'Omphalos, la pierre divine tombée de l'Olympe et qui, placée au milieu du tabernacle, marquait

Για τους ταξιδιώτες όμως, που με πολλούς κόπους κατορθώνουν να διανύσουν τις μεγάλες αποστάσεις και τα δύσβατα βουνά, η πραγματικότητα δεν εξοβελίζεται οριστικά από τον οραματισμό του παρελθόντος, αλλά πολλές φορές επιβάλλει τη σύγκριση του παρόντος με το παρελθόν. Για την ακρίβεια το παρόν υπάρχει, αλλά ως κακοφορμισμένη αντανάκλαση του παρελθόντος και η περιγραφή του σύγχρονου τοπίου δεν μπορεί συνεπώς να πραγματοποιηθεί παρά μόνο μέσα από τον λόγο της απουσίας. Ακριβώς αυτός ο λόγος της απουσίας χαρακτηρίζει την περιγραφή του Charles Schaub όταν στα 1840 αντικρίζει το μικρό χωριό Καστρί στους Δελφούς και διαπιστώνει ότι δεν είναι άλλο από ένα συνονθύλευμα από πέτρινες καλύβες που δεν θυμίζουν σε τίποτε την αρχαία αίγλη της πόλης του Απόλλωνα²⁵. Η εκφορά του λόγου του Schaub αφήνει να διαφανεί η προσδοκία της αναβίωσης και η νοσταλγία του παρελθόντος που δεν ικανοποιούνται από το σύγχρονο τοπίο, το οποίο θα έλεγε κανείς ότι κατά κάποιο τρόπο όφειλε να φέρει τα σημάδια της αρχαιότητας. Η έλλειψη αυτή μεταφέρεται στην περιγραφή του τοπίου μέσα από την εναλλαγή της αρχαίας εικόνας και της σύγχρονης πραγματικότητας, τη διάσταση δηλαδή μεταξύ αφηρημένης γνώσης και σύγχρονης αντίληψης του χώρου, μεταξύ της προσδοκίας, της μεταίωσης της ή και της προβολής της στο σύγχρονο τοπίο.

Η περιγραφή της Κασταλίας πηγής των Μουσών από τον Schaub με τη σκηνή των γυναικών να πλένουν τα ρούχα τους παραπέμπει σε αρχαϊκά πρότυπα, αλλά φέρει και ίχνη από τις αντίστοιχες ζωγραφικές αναπαραστάσεις στη νεοκλασικιστική και τη σύγχρονή του ρομαντική ζωγραφική²⁶. Μία ίδια σκηνή, στον ίδιο χώρο περιγράφεται και από

l'ombilic du vieux monde, où le chercherons-nous? Mais ce n'est plus ici qu'est le centre de l'univers. Il est partout».

25. «Ce village n'est qu'une réunion de chaumières en pierres sèches ou en pisé, reconstruites depuis la guerre et placées sans ordre sur le penchant de la montagne. Il ne reste rien à la ville d'Apollon de sa splendeur antique; ses roches, ses fontaines naturelles et quelques travaux pratiqués dans le roc servent seuls à en faire reconnaître l'emplacement. Il n'y a ni kâni ni magadzi à Castri, dans ce lieu qui était autrefois le rendez-vous de tant de milliers de pèlerins»: Charles Schaub, «Les Thermopyles et Delphes en 1840», *ανάτυπο από την Bibliothèque Universelle de Genève* (Σεπτέμβριος 1841), σ. 26.

26. «Tout près de ce bassin plusieurs femmes et jeunes filles, la tête enveloppée dans

τον Eugène Yéméniz στα 1854²⁷. Και οι δύο περιηγητές σκύβουν να ξεδιψάσουν στην πηγή, ο μεν Schaub αναζητώντας την έμπνευση, ο δε Yéméniz ως «ευσυνείδητος ταξιδιώτης». Ο χαρακτηρισμός «ευσυνείδητος ταξιδιώτης» δηλώνει μια παγιωμένη πρακτική, το αναγκαίο προσκύνημα στην πηγή των Μουσών στις πλαγιές του Παρνασσού, που έδωσε το όνομά του σε ένα σημαντικό πνευματικό και λογοτεχνικό κίνημα στην Ευρώπη. Στο πλαίσιο του ρομαντισμού, το αρχαίο παρελθόν, με τους μύθους του και τις παραδόσεις του, ως αναπόσπαστο τμήμα της κλασικής παιδείας και της πνευματικής αποσκευής των ταξιδιωτών, συστατικό στοιχείο της ίδιας της εμπειρίας τους και της ταυτότητάς τους, καθορίζει αναπόδραστα την πρόσληψη του τοπίου, ακόμα και αν η γνώση του παρελθόντος συχνά έρχεται σε σύγκρουση με τη θέαση του παρόντος, ακόμα και αν ο κόσμος της γνώσης έρχεται σε σύγκρουση με εκείνον της πραγματικότητας. Και αν, κοιτώντας τις γυναίκες στην πηγή, ο ένας αναφέρεται στη Ναυσικά ή και στη θεά Αθηνά και ο άλλος στους Σάτυρους και στις Ναϊάδες, πάντως και οι δύο επιβεβαιώνουν ότι η πρόσληψη του τοπίου δεν μπορεί παρά να είναι βιωματική και πολιτισμική, αφού κινητοποιείται και διαμορφώνεται από την υπάρχουσα γνώση, από τη βιωμένη εμπειρία και από τις συνιστώσες της πολιτισμικής ταυτότητας.

un capuchon de toile blanche, étaient occupées à laver du linge; elles avaient allumé du feu, et des chaudières leur servaient à faire la lessive. Elles n'étaient certainement pas des filles de roi; elles ne pouvaient pas toutes se comparer à la belle Nausicaa; cependant quelques-unes ne manquaient pas de grâce. Elles me saluèrent selon la manière du pays, en portant la main sur le cœur, et me suivirent des yeux comme je m'approchai du rocher pour me désaltérer à la source inspiratrice. [...] J'ai rencontré près de là une femme de 40 à 50 ans, dont les traits me frappèrent. Le mouchoir blanc dont sa tête était enveloppée encadrait une figure qui portait évidemment le type ancien, et qui avait les caractères que l'on attribue à la déesse Minerve; ses traits exprimaient à la fois l'énergie et la sagesse»: Charles Schaub, «Les Thermopyles et Delphes en 1840», ό.π., σ. 27, 29.

27. «Cinq ou six femmes y lavaient du linge, quand j'y arrivai. Leurs cheveux dénoués flottaient ou tombaient sur leur poitrine. Traînant parfois jusque dans l'onde de la fontaine; de leur extrémité des gouttes d'eau s'échappaient comme des perles. C'était une scène toute mythologique: le Faune et les Naïades, rien ne manquait au tableau. Elles me tendirent gracieusement une planche pour me laisser traverser un petit bassin et arriver jusqu'à la source même, à laquelle je tenais à me désaltérer en voyageur consciencieux»: Eugène Yéméniz, *Voyage dans le Royaume de Grèce*, E. Dentu, Paris 1854, σ. 339.

Τον στερεοτυπικό αυτό τρόπο ενατένισης του τοπίου τον συναντούμε όμως και νωρίτερα, σε περισσότερο ορθολογιστικές εποχές από τους ευφάνταστους χρόνους του ρομαντισμού. Ο Richard Chandler, όπως όλοι οι ταξιδιώτες, δεν παραλείπει να βρέξει τα χέρια του στα νερά της πηγής. Καταλαμβάνεται όμως από τρέμουλο που τον εμποδίζει να σταθεί όρθιος ή να περπατήσει χωρίς βοήθεια. Την αδιαθεσία του την αποδίδει στην παγωμένη θερμοκρασία και με τον τρόπο αυτό ερμηνεύει και την αντίστοιχη κατάσταση της Πυθίας²⁸.

Στους τόπους μνήμης η επαφή με το παρόν είναι συνυφασμένη και με οδυνηρές συγκρίσεις. «Θα έπρεπε να αρκεστούμε σε όσα μας μαθαίνουν τα βιβλία για τα πλούτη και για τα στολίδια του τόπου αυτού», έγραφε ο Spon για τους Δελφούς, ήδη από τον 17^ο αιώνα, «γιατί δεν έχει απομείνει παρά μόνο εξαθλίωση και όλη η λάμψη χάθηκε σαν ένα φευγαλέο όνειρο»²⁹. Αντίστοιχη είναι η αφήγηση του Eugène Yéméniz που βλέπει το άθλιο χωριό Καστρί σκαρφαλωμένο στον βράχο σαν την άγρια φωλιά ενός αρπακτικού πτηνού. Καστρί είναι το όνομα που φέρει σήμερα η τοποθεσία του αρχαίου ιερού του Απόλλωνα, σημειώνει ο Yéméniz, και συμπληρώνει ότι αυτό είναι όλο κι όλο που θυμίζει στον θλιμμένο ταξιδιώτη την ύπαρξη των υπέροχων Δελφών³⁰. Ο Yéméniz περιγράφει το σύγχρονο τοπίο με την εικόνα της απουσίας του παρελθόντος. Δεν υπάρχουν πια «ούτε ναοί, ούτε χρυσοποίκιλτα αγάλματα να λάμπουν στον ήλιο, ούτε χοροί, ούτε αγωνίσματα, ούτε συναθροισμένα πλήθη [...] ούτε κατακτητές άπληστοι να αρπάζουν από τον ουρανό το μυστικό του μέλλοντός τους. [...] Γνώθι σεαυτόν. Όλα εξαφανίστηκαν, σαν την επόμενη μέρα της γιορτής». Μόνο η χλωμή και θλιμμένη Σίβυλλα μοιάζει να κατοικεί μόνη σε αυτά τα σκοτεινά και έρημα μέρη.

28. Richard Chandler, *Travels in Greece*, ό.π., σ. 281.

29. «Il nous en falut tenir là, & nous contenter de ce que les Livres nous pouvoient apprendre des richesses & des ornements de ce lieu-là; car il n'y a plus que de la misere, & tout son éclat a passé comme un songe»: Jacob Spon, *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant*, ό.π., σ. 66.

30. «Castri est le nom d'un misérable village perché sur un roc comme le nid sauvage d'un oiseau de proie; c'est aussi le nom que porte aujourd'hui l'emplacement de l'antique sanctuaire d'Apollon. C'est là tout ce qui rappelle au voyageur attristé l'existence de la superbe Delphes»: Eugène Yéméniz, *Voyage dans le Royaume de Grèce*, ό.π., σ. 336.

«Και σαν σε όνειρο που εύκολα το γεννά η φαντασία, την βλέπουμε να περνά, την άτυχη ιέρεια, δυστυχημένη στη δόξα της και στην αθέλητη γνώση της»³¹.

Αν όμως τα πλούτη και τα μεγαλεία εξαφανίστηκαν «μόνο το τοπίο μένει अपαράλλακτο», συλλογίζεται ο Eugène Yéméniz στους Δελφούς, ακούγοντας τον αέρα να έρχεται από τη θάλασσα και να συνθλίβεται πάνω στα βράχια με θλιβερούς αναστεναγμούς. Στους Δελφούς ο ίδιος αέρας γίνεται ένα μακρόσυρτο κλάμα και γεμίζει την ψυχή με θλίψη, αλλά και με τον φόβο μήπως η Πυθία ξαναβρήκε τη φωνή της για να αποκαλύψει όλες τις δυστυχίες που επιφυλάσσει το μέλλον³².

31. «Plus de temples, ni de statues couvertes d'or et luisant au soleil; plus de danses, plus de jeux, plus de processions solennelles, ni de peuples assemblés; plus d'amphyctions réglant les destinées de la Grèce; plus de conquérants avides d'arracher au Ciel le secret de leur avenir; plus de philosophes s'inclinant devant la devise la plus sage et la plus vraie peut-être qu'ait enfantée le génie du paganisme, Γνώθι σεαυτόν, Connais-toi toi-même! Tout a disparu, comme le lendemain d'une fête, les splendides échafaudages, la musique, les danses, et le peuple qui cherchait la joie. La pâle et triste sibylle semble seule habiter ces lieux sombres et déserts. En un rêve facilement enfanté par l'imagination, on la voit passer, l'infortunée prêtresse, malheureuse de sa gloire et de sa science involontaire, conduite par d'inflexibles pontifes qui la forcent à s'asseoir sur le trépied fatal où le dieu l'attend avec ses fureurs, son délire, ses tourments et ses obscurs mensonges»: Eugène Yéméniz, *Voyage dans le Royaume de Grèce*, ό.π., σ. 337-338.

32. «Si les richesses et les magnificences destinées à voiler de terribles mystères ont disparu, la nature est restée la même. [...] La nuit, si vous vous éveillez vous entendez le vent qui vient sans cesse de la mer et qui se brise contre les anfractuosités des rochers en poussant de lugubres gémissements; et cependant à quelques pas de là, dans la baie et sur le rivage de Crissa, le même vent chante ou soupire, doux et mélancolique. À Delphes il devient un sourd grondement, une plainte prolongée qui remplit l'âme de tristesse et vous fait craindre, quand vous l'écoutez, que l'antique oracle n'ait recouvré la parole pour vous révéler toutes les tristes choses que vous réserve peut-être le destin»: Eugène Yéméniz, *Voyage dans le Royaume de Grèce*, ό.π., σ. 338.

Résumé

Ourania Polycandrioti

Lieux de mémoire et résurrection imaginaire du paysage antique

Les lieux de mémoire, faisant écho à l'œuvre de Pierre Nora, sont ici compris en tant que les représentations symboliques de la mémoire et du patrimoine collectifs. La mémoire de l'Antiquité transcende les frontières nationales, émane de l'éducation classique européenne et relie la civilisation grecque antique à l'identité de l'Occident moderne. Les récits des voyageurs étrangers en Grèce ne manquent pas de faire référence à des lieux qui portent un poids symbolique et sémantique, à des espaces devenus des lieux de mémoire, tant pour la culture grecque que pour la culture occidentale en général. Un exemple caractéristique constitue les textes qui se réfèrent aux sites antiques de Delphes et d'Olympie, en un temps antérieur aux excavations des lieux, effectuées après le milieu du XIXe siècle. Les caractéristiques qui leur sont communes ont rapport à leur statut privilégié pendant l'Antiquité: ce sont des lieux saints, ils ont une histoire importante et une forte dimension symbolique faisant référence à des valeurs universelles, à l'unité et à la concorde, ainsi qu'à la culture: les arts et l'idéal sportif. Toutes leurs descriptions antérieures aux excavations font revivre l'antiquité de manière presque fictive, en se fondant à la description du paysage et aux textes de Pausanias. Ces descriptions dépassent la représentation de la réalité, donnent libre cours à l'imagination, recourent à la fonction connotative du discours et font allusion au monde des idées.